

Születése, gyermek- és ifjúkora

I.

Az Urnak 1800-ik, a XVIII. száz-nak utolsó esztendeje, a Brassai-család életfáján új száz esztendő rügyfakadását látta. A Torockóról Torockószentgyörgyre menekült család oda vitte szerencsáját s az egyszerű unitárius papi házat kiemelte a köznapiság szürkeségéből. Itt született a család utolsó sarja, ez életrajz tárgya: Brassai Sámuel.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a papi háznak és környékének néhány évvel későbbi időben keletkezett, de az 1800 évi állapotokra teljesen találó leírásából kényelmesen bele képzelhetjük magunkat a környezetbe, melybe a kis Sámuelre először sütött a napsugár.

Ugyanazon a helyen, ahol most az emléktáblával jelzett papi ház áll, állott a régi, amely az 1777—79. években épült: „a torockószentgyörgyi érdeemes unitárius eklésia költségén.“ Habár nem is díszes s alig különbözik a jobb módu falusi gazdák házától, az akkori igényeknek megfelelt, a „zsendellyel fedett köház, melynek az utca felől való első szobáját két üveges ablakok világosítják — egy zöld mázos kemence melegíti és ebben be menetelt egy záros ajtó enged. A hátulsó szoba kö-bolthajtásos, melyet világosít egy üveges ablak, melegít egy kicsiny zöld mázos kemence vas fütővel. A földje deszkával van meg pádimentomozva és ebbe bemene-telt egy vaszáros ajtó enged. Ezen két szoba között van pit-var, köbolthajtásos kéménnyel és sütökemencével, zárós ajtó-val. Van a ház előtt egy kis fatornác két lejáró grádiccsal, lécajtókkal.¹

¹ A pitvar-ajtó felett kőbe metszve ezek a szavak voltak: „Sumptibus ecclesiae unitariae hujatris aedificatum Annis 1777—79. Curatore Illustrissimo Domino Michaele Thorockói, Pastore Stephano Sárdi, decanis successive existentibus Nicolao Mészáros et Gregorio Varga. Item Gregorio Varga et Alberto Bartha; Aedilibus Michaele Szabó et Michaele Rosda, Stephano Asztalos et Ambrosio Szász. Pax intransibus et Salus exeuntibus!

A papi foglalkozásnak s a családos élet szükségleteinek bőven megfelel a parochia, mert vannak gazdasági épületei is.²

Az esperes nagyapa a nyári „tanuló házacskába“ vonult, hogy át adhassa a két ablakkal világított utcai szobát leányának.

1800 junius hava egyik középső napján — talán éppen 15-én — itt lett teljessé a kis család öröme. Született fiuk: *Sámuel*.

Keressük a tanut, a hírhordót, vizsgáljuk a torockó-szentgyörgyi és a torockói anyakönyveket. Épen meg vannak, de néma mindenik. Az újszülött neve nincsen beírva. Nem ismerjük a keresztelő papot, sem a kereszt-szülőket.

Csak afelől érezzük bizonyosságban magunkat, hogy 1800 junius havában következett be a nevezetes esemény. Az ifjú pár, a férj *honestia vacantiája* alatt, ami két évet tartott, a feleség szülői házához telepedett meg. A férj anyja házában tartózkodott, de az újszülött jövetelét az anya szülőinél, a torockó-szentgyörgyi papi házban várták be.

A keresztvizet bizonyosan nagyatyja Koncz Gergely esperes öntötte a kis fiú fejére. Ezt így tudta az unoka. A kereszt-szülői tisztet az esperes leányai, a nagynénék egyike és a férje, talán Szabó Sámuel kereszturi igazgató teljesítette, vagy a még otthon levő lenáytestvér Zsuzsánna, később Kiss Mihályné.

A keresztelést be kellett volna jegyezni az anyakönyvbe. Az esperes nagyapa nem vezethette a torockó-szentgyörgyibe, mert Torockót illette. Oda kellett küldeni az értesítést s még a stolát is, ami földművesektől rendesen egy tyúk, belső embertől esetleg semmi. A torockói pap, kinek nagy része volt abban, hogy Brassait nyugalomba küldötték, nem

² „A csürkerten belől — írja az egykorú fölvételben a püspök — vagyon egy veteményes kert, melynek dél felőli része szalmás földel kerttel, méhes kertnek van készítve. Ezen méheskertnek déli részében vagyon egy szintén szalmával fedettetett, talpra épült, kicsiny nyári tanuló házacská, melyet két üveges ablakok világítanak, ahhoz alkalmaztatott kicsiny ajtóval. Ezen veteményes és méhes kerten belől van egy gyümölcsös kert is.

Az egész parochialis telek hátulról sövény, előlről az udvar körül borona kerttel vagyon körül kerítve, egy deszka udvarkapuval és zsendellyel fedett ajtóval.“

tartotta magát illetékesnek az anyakönyvelésre, mert azt gondolta, hogy Brassai mester immár többször nem tér vissza hivatalába.³

Atyja följegyezte születését a családi bibliába. Ez a becses könyv a fiú örökségébe került és őrizte is híven az ötvenes évekig, midőn fűvész barátja, Kovács Gyula, elkérte a bibliát. Bár többször megsürgette, a családi ereklye nem került vissza.⁴

Brassainak, atyja életében, nem volt szüksége keresztlevélre, sem a születés évére, mert amikor gimnáziumi tanuló lett, akkor nem kívántak keresztlevelet sem tőle, sem mástól. Amíg anyja élt és Pesten lakott, hozzá nem fordult sem az *Ismerettár írója*, sem a *Vasárnapi Ujság* biográfusa. Találgatással és ráfogással megelégedtek, minek az lett az eredménye, hogy 1850-ben és 1858-ban 1798-ra teszik a születést.⁵

³ Benczédy Gergely *Kolozsvári Tanárok* cím alatt készített becses életrajz-gyűjteményében írja: 1880-ba, midőn az unitárius collegium tanári kara meg jelent Brassainál és a püspök 80-ik születés-napja alkalmából junius 22-én üdvözölte, Brassai úgy nyilatkozott, hogy születés-napját nem tudja, mert apja Torockó-szentgyörgyön kereszteltette meg nagyapjával, Koncz Gergely ottani pappal, mivel a torockói pappal, Barabás Samuval, haragban volt s így sem Torockón, sem Szentgyörgyön nem írták be. A bibliába be volt írva, de azt Pesten laktában vagy elkérték, vagy ellopták. Ő csak annyit tud, hogy 1800-ban januártól juniusig született.

⁴ A dr. Kovács hagyatéka után tudakozódtunk, de sikertelenül. A bibliának nyoma veszett.

⁵ 1872-ben a budapesti *Vasárnapi Ujság* igen rokonszenves életrajzban már 1799-et ír s ugyanott édes atyját torockói papnak mondja, ami nem volt.

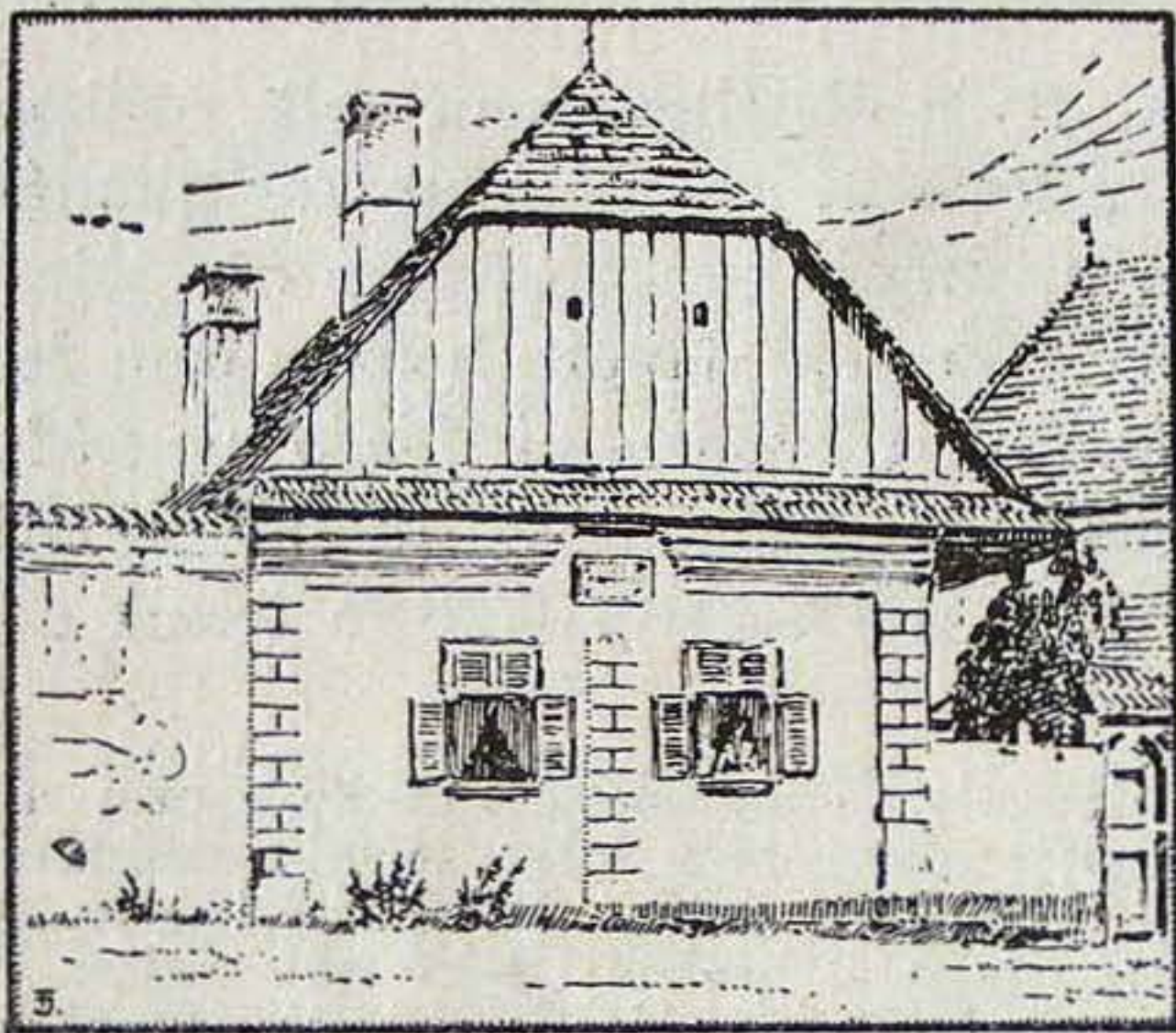
A néptanítók *Enciclopediájában* Kovácsi Antal, a jeles paedagogus, Brassainak egyik hű tanítványa és bizalmasa, születési évét 1800-ra teszi. Ezt az évet megtartják mindazok, akik Brassait személyesen ismerték, tehát, tőle megkérdezhették. Az akadémia almanachja is 1800-at írt.

Tisztelői és barátai 1880-ban 80-ik, 1890-ben 90-ik születésnapja alkalmából fölkeresik, ünneplik. Brassai szívesen fogadta tisztelőit s ezzel ismételten is tanuságot szolgáltatott születése éve: 1800 mellett.

Az „Összehasonlító Történelmi Lapok“ szerkesztésében társa és tisztelő barátja, dr. Meltzl Hugó, magára Brassaira támaszkodva, írja (IV. II.) annyi áll, hogy ünnepelt nagy írónk a mult száz (világért se század) legutolsó évét vallja születési évének, amely év alatt nem 1799-et, hanem 1800-at kell érteni.

Ismerősök körében úgy igyekeztek tisztázni a Brassai korát, hogy barátjával Gyergyai Firivel, a városi szenátorral, mérték össze, azt vitatván, hogy a két jeles férfi korában csak egy éjszaka

Ha semmi egyéb bizonyító adat nem szólna 1800 mellett, véglegesnek és döntőnek kellene elfogadnunk 1897-ben a Gárdonyi Géza üdvözlő versére tett nyilatkozatát: „Mikor körülbelül 16 esztendő volt, be ment a kerti szobájába, s órákig imádkozott. Ez 1816-ban volt, akkor, amikor a nagy éhínség miatt félbe hagyta a kollegiumot s haza ment a szülői házhoz, a torockószentgyörgyi papi-lakba.“

BRASSAI
SZÜLŐHÁZA

Jóbarátai közül Bartalus István a száz év kérdéséhez hozzá szólt és azt írta: „az öreg tudós a hatvanas években gyakran mondotta neki, hogy „ő a századdal együtt halad.“

s mégis egy év volt a különbség, mert egyik 1799 december 31-én, a másik 1800 januárius 1-én született. A kis Gyergyai „bátyjának“ nevezte a magas Brassait, amit ez sehogya se fogadott el, ő lévén a fiatalabb.

A kedélyes évelődés nem tűri meg az olyan eltéréseket, amelyen a két barát életkorában szerepelt. Gyergyai ellen a kolozsvári unitárius egyház anyakönyve teszen tanuságot, mert e szerint ő 1799 november 9-én kereszteltetett. 1865-ben Brassai olaszországi útjára Bécsben az erdélyrészi udvari irodán útlevelet kért és álitatott ki. Születése évéül 1800-at mondotta, amiről tanuskodik a hagyatékában őrizett eredeti személyleírás:

Sr. K. K. Apost. Majestät Wirklicher Rath General der Gwallerie und Leiter der Siebenbürgischen Hofkanzelei Franz Graf Haller.

Gyulai Pálhoz 1884. március 11-én írt levelében ugyanezt az évet erősíti meg: „Furcsa, hogy 84 éves embernek jobb emlékezete — nem emlékező tehetsége — legyen, mint 56-osnak.

Brassai első irodalmi munkájáról „*A szép művek hatásáról*“ megemlékezve írja: „Az első sor mit nyomtatás alá írtam, betöltött 30 évem után lön írva.“

Élete utolsó éveiben, a bűzgó életrajz-gyűjtő idősb Szinyei József előtt is bizonytságot tett 1800 mellett. (*Magyar írók élete.*)

Ennyi tanubizonyság ellenére is, két jó barátja és tisztelője, Dr. Kövály László író és Szabó Sámuel ny. tanár, élete utolsó napjaiban, beteg ágya mellett még egyszer és utoljára nyilatkozatot kértek 1897 júniusában a már nagyon elgyengült öregtől. Meggyőződéssel hozták nyilvánosságra, hogy Brassai 1797-et mondotta születési évének. Elérték azt, hogy az ország, királyával együtt, ünnepelte a nagy férfit, mint száz évest, de 1800 mellett döntött szülőfaluja, midőn halála után azonnal kőbe vésette és a papi ház homlokába beillesztette az 1800-at. Az unitárius egyház szobra a kolozsvári kollegium előcsarnokában s a nagy közönség emelte síremlék, a Kolozsvári köztemetőben, az 1800 évet hirdeti. 1797 ellen igen élénken tanuskodik az a tény is, hogy leánytestvére 1796-ban, júliusban született s így a két gyermek születése 11 hónapon belüli időre esett volna.

II.

Az újszülött fiú a Brassai és Konez családnak szívesen látott vendége volt.

Az apa, ki a tudomány embere és a tanítás mestere volt, fia részére nagy és szép jövőről álmodozott. Igen jól tudta, hogy az új korszakban, melyet a francia forradalom vezetett be, s a Napoleon uralkodása folytatott, nagy föladatak fognak várni a magyar ifjakra. A szabad eszmék föllendülése, a nagyratörő papban táplálta azt a reménységet is, hogy az unitárius vallásnak kedvezni fog az új idő.

A kis Sámuel családi környezete előkelő. Ő egyenesen beleszületett egy jóhírű papicsaládba, hova hajdani elődjét, a bibliai Sámuel t messzi távolról kellett el vinni.

A tudós apa és édesanya mellett a nagyszülők és nagynénék mindegyike olyan magas műveltségű volt, amilyent akkor papi családok gyermekei meg szerezhettek. A három leányt, a legjelesebb unitárius papi emberek vették nőül.

Az újszülött ép és egészséges gyermek. Első évét a nagyszülők házában töltötte, azután négy évet Torockón a szülőivel. Serdülő éveire ismét visszakerült Torockószentgyörgyre a nagyszülökhöz, szüleivel együtt. Itt lakott 14 éves koráig.

Brassainkat „a gyermekkori emlékek igen vékony szá-

lakkal fűzték Torockóhoz.“ Fölötte nyomtalanul vonult el az atyjára nézve nem kedves torockói élet.

Torockószentgyörgyre mindig szívesen gondolt. Itt ébredtek fel lelkében azok a szép tehetségek, amelyek később oly pazar bőségben ontották az áldást környezetére. Itt szötte gyedmeki ábrándjait. Itt kezdett élni, látni, szemlélődni és gondolkozni.

A két Torockó közötti kis rét virágai sok örömet nyújtottak a még csak játszadozó gyermeknek. A falu fölött uralkodó „Torockó vár“ „lakói merre vannak hiába kérdezed“, de a tündér regék csábos alakjai körülte bolyongtak. Omladozó romjairól sok mesét tudott a nép, de a papi ház tűz helyéhez kevés jutott el belőle, mert ott már inkább a históriával szerettek foglalkozni.

A Torockó fölött uralkodó „Székelykő“ tetején dúsan tenyészett a ritka fajú növény, virág. Nem hiányzott a madárdal, de zord homloka mindig fenyegetőleg hullatta alá a szántóföldet el-el fedő ködarabokat. A Szentgyörgytől délre menő utat elálló szikla-oszlopok kedvesek voltak a vércséknek s más ragadozóknak, de a gyermeki kedélyt nem hangolták nagy élénkségre.

A kis Samuel lelke mégis megtalálta a neki kedves és hasznos táplálékot, de nem annyira az ábrándozási hajlam ébresztésére, mint a tudásra vágyódás kielégítésére. Az arató leányok énekét örömezt hallgatta s a rét dalosai után messze el barangolt. Tudta, hol terem a legszebb és legritkább virág. Nagy anyja és édes anyja jól ápolt virágos kertje kellemes otthona volt.

Boldog és elégedett gyermek volt. „Az én életem, mint gyermeké — mondotta — igen vigan folyt le. A „Csokonai“ verseivel nőttem fel. „Dorottya“ olyan remek, hogy nincsen az európai irodalomban azt meghaladó mű. Hát a „Ludas Matyi!“ annak ott kellene lenni minden ponyván. Így emlékezett vissza az öreg ember a gyermek éveire.

Többet is tudunk róla. Barabás mesternek a közel szomszédban kis leánykája volt. A kis Samuka lánggra gyuladt iránta. Gyakorta megesett, hogy a legritkább virágot a kislánynak dobta át „kinek képe oly mély gyökeret vert gyermeki

szívébe, hogy még 90 éves korában is érzékenyen gondolt vissza rá.“

Gyermeki érzelmei mellett az okos gondolkozás kezdett izmosodni benne. Ámbár nagyon fogékony volt minden szép iránt, még sem lett verscsináló. Mindig azt tartotta, hogy benne nem volt poetai hajlandóság. Ezt azzal vélte bizonyíthatónak, hogy az apjának mondott első verses köszöntőbe belesült. Már a második sorban „boldogságos kimulást“ kivánt.

A kis gyermek hegedűre tett szert. Megszerette. Először kipengetett rajta valamilyes nótát, azután megtanulta a nyirettyű kezelését. Emlékezetben maradt atyjának ilyenszerű intése: „Fiam mi lesz belelőled? Mindig csak az a hegedű.“ Körülvették az öregek, a kis gyermekek s Samuka mullattatta őket a papi ház kapuja előtt.⁶ Része lehetett a zenéből a mester leányának is. Szívesen eljátszozott a falusi gyermekekkel. Gyakran kísétált velök a várhoz, lement a patakhoz halászni. Egyik öregkori leány-barátjának 1893-ban élénkült visszaemlékezéssel mutogatta gyermekkori élete nevezetes helyeit.⁷

Mikor a virág és zene szeretete befészkelődött gyermeki szívébe, már ott találta a vallásos érzést.

A szülők és a család őszintén vallásos hite és azzal összhangzó, istenfélő, jámbor élete, a gyermeki szivre is, a lélekre is termékenyítőleg hatott, de egész életéből előttünk álló bizonyítékok, arról győznek meg, hogy lelkének vele született hajlandósága is erre irányult. Vallásos és hívő volt.

A reggeli és esti házi imádságok boldogítólag és építőleg hatottak a még csak serdülő gyermeki lélekre. Együtt kellett imádkozni anyjával és atyjával. „Kis gyermek koromban, midőn az előmbe mondott „Miatyánkot“ nem birtam elég készséggel ismételni — írja 1858-ban — egy jártas-költés rokonom azt mondogatá nekem: „aki nem tud imádkozni, menjen a tengerre.“⁸

A családi bibliát kevés gyermek olvasta nagyobb szorgalommal és kevés világi ember ismerte oly alaposan, mint ő.

⁶ *Siménfalvi György* lelkésznek beszélte, az öreg Simándi Istók, aki kortársa volt Brassainak.

⁷ *Marlin Molly* levele 1892-ből. Szerző gyűjteményében.

⁸ *Családkönyve* szerk. Greguss és Hunfalvi 1858. évf. 111. l.

III.

A finom érzésű és élesen figyelő fiút a környezet idő előtt öreggké érlelte. Kis leánytestvére jó és alkalmas játszótárs lehetett volna, de nekünk, itt a messzi távolban, úgy tetszik, hogy azokban a nehéz és komor időkben, a gyermeki kedély megfelelő nevelésére nem gondoltak. Szülöi, nagyszülöi és nagynénjei mind olyan komoly emberek, akik között elkerülhetetlen volt a fogékony fiú korai érettsége. Ehhez nagy mértékben hozza járult atyja nevelési rendszere. A nagy paedagogus nem akarta tanítani, hanem tanultatni. Még az ABC-t sem tanította meg neki, hanem rábizta, hogy ismerje meg a betűket, találja ki a szavakat. Tanuljon meg tanulni. Ha megakadt, atyjához, vagy anyjához egyaránt bizalommal fordulhatott. Anyja kora tudós asszonyai közé tartozott. Az iskolában megtanulta a latin nyelvet, tudott németül is s a világ folyása élénken foglalkoztatta. Fia előtt mindig nagy tekintélye volt, de amellet a gyermeki szeretet és bizalom mély és őszinte, mely az anya hosszú életén át szép tettekben nyilvánult meg.

Egészen 12 éves koráig csak atyja tanította. Ez a tanítás egészen sajátosságos, eredeti módon történt. Nem magyarázgatott, nem praelegált neki, sőt órákat sem tartott vele, kivált mikor jól olvasott s magánolvasásból *Robinsont*, a *Gyermek Ifjak bibliotékáját*, a *Kisdedek Tárházát*, a *Hármas Históriát* stb. megérteni bírta.“

„Ezután, ha pl. a magyar nyelv szabályait akarta megtanultatni vele, egy rövid gramatikát adott a kezébe, de nem tétetett vizsgát belöle, még maga előtt sem, hanem ha írásában hibát követett el, megjelölte, azután ki kerestette vele, minö szabályt nem tartott szem előtt s csak akkor mutatta és magyarázta meg neki, a netalán nem értett szabályt, ha azt a legjobb igyekezettel sem bírta feltalálni.“⁹

Atyja rendszerének tulajdonítható az a nagy tudás-vágy, amely Brassait minden tárgy és dolog iránt fogékonyá tette. Az ö lelke himporát nem törölték le az iskola falai. Szárnya könnyű és gyors mozgását nem akasztotta meg a pedans

⁹ *Egy falusi pap* Unitárius Közlöny 1888 évf. 1. szám.

iskolai rendszer. Ő úgy látott, úgy hallott mindent, ahogy az eredeti forrásból szemébe, vagy fülébe jutott.

Brassai korában az elemi iskola is latin iskola volt. A *Vestibulumot*¹⁰ a kis tanuló magolni kezdte, mihelyt annyira tudott olvasni. Aki legkevesebb hibával, könyv nélkül, el tudta mondani a leckét, az volt a legjobb tanuló. Aki legtöbb latin szerzőből tudott idézni, az volt a legjobb deák.

Brassai tudott és szeretett betanulni költeményt és prózát, de atyja nem ebben kereste fia kitűnőségét, hanem abban, hogy hány új vonást tud felismerni az új tárgyban és mennyit tud megjegyezni. Nemcsak az ifjú, hanem az öreg Brassai is szívesen betanult jó hosszú prózai, vagy költői darabokat, latint, görögöt, sőt még sanscritot is. Kilencven éves korában hallottuk szavalását. Ha ráakadt egy szép, új darabra, vagy ha eszébe jutott valamelyik kedvelt régi költemény, szívesen elmondotta barátai bizalmas körében. Egyik nő-tanítványa kitűnő bizonyosságot tesz öregkori nagyszerű memoriájáról.¹¹

Az idegen nyelvek iránt már 10 éves korában észrevehető hajlamot mutatott. Az anyanyelvvel együtt tanulta a latint. Ezután a francia- és németnyelv iránt érdeklődött. A nyelvek tanulása annyira fölébresztette megfigyelő és bíráló tehetségét, hogy nemcsak a szóképzést, hanem a mondat logikáját is sejteni kezdte.

A gyermekifjával együtt növekedett az öntudatos ismeretek halmaza. Ő sohasem érezte a túlterheltséget, mert mindig azért tanult, hogy többé ne legyen gondja vele.¹²

Minden új ismeret újabb gyönyörűséget szerzett neki. Más kisgyermek a játéktárgyakat szerették összegyűjteni, Brassai agya újabb képeiben lelte örömét. Ezeket sohasem unta meg. Ezeknek köszönhette, hogy kedélye fiatalos, lelke üde maradott, egész életében. De sok egyéb mellett annak is, hogy már kis korában, vagyis midőn az elemi ismeretek elsajátításával foglalkozott, tanulni kezdhette a zenét. A Thoroc-

¹⁰ *Comenius Vestibulum* vagy *Janua linguae latinae*.

¹¹ Lásd hátrább: *Egyén és társadalmi ember*.

¹² 1874-ben írja, a memorizálás védelmére: „Magam sem váltottam semmi kárát, hogy 12–13 éves koromban Molnár György latinul írt latin alakját, syntaxisát meg C. Neposból néhány biographiát egy szó hiba nélkül tudtam.

kai-családnál levő zongora-mesterek, nyelvtanítók és kertészek sokszor vették észre, hogy a kis fiú szeret körültekintően járni. Egy Weisz nevű zongora-tanító néhány hónapig rendszeresen oktatta. Könnyen boldogulhatott vele, mert ő már gyakorolta ujjait, a sajátkezüleg készített billentyükön.

A nyelvmesterek szívesen segítették a nyelvek elsajátításában.

Jól ment a dolga mindaddig, míg atyjának, a torockószentgyörgyi mesterségben utóda, Csongvai, el nem rontotta. A fiatal kántor bizalmasa volt az úrnőnek s terhére esett, hogy az éber fiueskával gyakran találkozott az „udvarban.”¹³

IV.

A 10—13 éves fiú életképéből összegyűlt apró mozaikok, habár csak halvány vonásokban, már szemlélni engedik a lenni kezdő Brassait.

Tudomásunk van arról, hogy mikor atyja már gondolt a nyilvános iskoláztatásra, bejáratta magához a torockószentgyörgyi iskolába. Az atya 1811-ben jutott ebbe az állásba. Másfél évig volt tanító. Fia is ezalatt járt a falusi iskolába, de csak látogatóba. Rendes tanuló akkor lett, mikor atyját lelkésszé választották Torockószentgyörgyön és helyébe új tanítót kaptak.

A kis tanuló 1812 februárjában lépik először idegenek elébe. Az esperesi vizsgálószer meglátogatja az iskolát. Az arra elkészült tanulókat kihallgatja. „Brassai Samuel minden habozás nélkül felel a sintaxisból, fordít és csak két hibát ejt.” Nemcsak a latinból, hanem németből és görögből is jeleskedik. Elöléptetik a poéták közzé.¹⁴ 1813-ban március 30-án ismét vizsgára állott Torockószentgyörgyön s ismét sikeresen.¹⁵ Ezzel végére jutott a falusi iskolában elsajátítható tu-

¹³ Ezeket az apróbb és intim jellegű életrajzi adatokat Brassainak többszöri vissza emlékezéseiből volt alkalmunk följegyezni jelenlétében.

¹⁴ Samuel Brassai unius Anni syntaxista absque titubatione respondit ex universa syntaxi, medullam Regularum et observationem intelligenter, prompte, in translatione Styli duos commisit errores syntacticos. Germanice et Graece legit. Promotus est ad poesim. *Keresztény Magvető* 27 kötet 201 lap.

¹⁵ Samuel Brassai orator solus, qui e Rhetorica Tropis et Schematibus usque finem prompte et intelligenliliter respondit. U. o.

dományoknak. Itt már ki volt merülve minden forrás, jórészt atyja könyvtára is. A vizsgákon elért szép siker arra sarkalta édes atyját, hogy minél hamarább vigye felsőbb iskolába. Nem volt könnyű föladat, mert a papi jövedelem oly csekély, hogy abból városon nagyon szükösen tarthatja el fiát, már pedig egy ily sokat ígérő tanulónak nem engedheti meg, hogy a szegény fiúk módjára szerezzék meg kenyerét, módosabb tanulók szolgája (famulus) legyen.

Nehezen ment a dolog, mert a papi jövedelem csekély.¹⁵

Lassan gyűlt a pénz. Csak okt. végén indulhatott el a nagy és nevezetes útra. Hihetőleg valamely torockói szeke-

¹⁶ A torockószentgyörgyi pap évi jövedelme az 1817 évi püspöki vizsgálószerk kimutatása szerint:

1. Készpénz az ecclesia kassájából flor 3 kraj. 50, 2. Buza quártából, melyből esztendönként circiter 60 kalangya szokott bejöni, 3. a papság számára járó szántóföldek terméséből, 4. Méhek, juhok, kecskék dézmájából jövő quartából, 5. Szénarétből esztendönként, mint egy öt szekér széna, 6. Minden gazda egy ló-teher rész fát tartozik beszolgáltatni, melynek két része a papé, harmadrésze a mesteré, 7. Házassági esketésből jő be minden pártól 7 ló-tereh fa és denar 4, 8. A keresztelésért ezelőtti szokás szerint minden koma egy-egy garast fizetett, most pedig a szokás szerint fizetnek 24 drt, 9. A 12 esztendőn alól valótól 50 dr (denar) és egy tyuk, felül valóktól egy kupa bor ára és egy tyuk. 10. Ifjak nyári tanításáért egy-egy napi munka, 11. Erdő osztály idején mindenkor három nyil adatik a parochianak, 12. A parochián gyűlt trágyát a papság földjére az ecclesia kihordani tartozik, 13. Ha a mátkások a jegyet sequestrumban a paphoz viszik, ha csak egy éjjel hál is ott, megváltása dr 102.

Az 1—13 pont alatt mutatkozó jövedelem 1807 évi becslés szerint:

	(magyar forint)
1. Készpénz — — — — —	50.— Hfl
2. Buza értéke — — — — —	72.— „
3. Szalma értéke — — — — —	9.60 „
4. Dézma értéke — — — — —	2.40 „
5. A rétből — — — — —	60.— „
6. Egy-egy lóteher fa — — — — —	25.4 „
7. Esketésből — — — — —	10.3 „
8. Keresztelésből — — — — —	3.6 „
9. Temetésből — — — — —	12.2 „
10. Leányok nyári tanításából — — —	3.60 „
11. Az ifjú legényektől, de nem tanulnak	2.50 „
12. Erdőből — — — — —	2.04 „

Ennyinek kellett volna lenni az esperesi vizsgálati jegyzőkönyv kimutatása szerint, de az ígért összeg nagyon ritka évben került ki. Brassai Torockón nem perelt a tandijért, Torockószentgyörgyön hogyan perelt volna a kepeért. Így hát igazolható egyik életrajz írójának az az állítása: 50—60 frt. fizetése volt.

rest fogadott meg, aki vasat szállított Kolozsvárra, a vásárra. Nov. 1-én érkeztek Kolozsvárra.

1813. nov. 2-án lépett Brassai arra az ösvényre, mely bevezette őt a tágasabb körű s mindig táguló iskolai életnek majdnem 3 ember öltőre terjedő forgatagába. Másodéves orátor lett.¹⁷

Az iskola, hová belépett, az az épület volt, amely „régikollégium“ elnevezés alatt most magánlakásul szolgál. Akkor új és a városi viszonyok szerint, nagy épület volt. Iskolai célra alkalmas, ha a tanulók száma nem nagy, de ha 100-nál több volt a benlakó, akkor zsufoltak voltak a kisebb szobák, a nagyobbakban is kevés volt a kényelem, nehezen tartható fönn a tisztaság és a rend, de még nehezebb volt a nyugodt tanulás.

Mikor Brassai belépett az intézetbe, nagy mozgalom volt a deákok között, mert nov. 18-ra esküdtszéket hirdettek, a deákok törvénszékét. Többeket meg kellett büntetni, mert magyarul beszéltek (fejenként 6 denar), mert dohányoztak (6—6 denar), 3 deák összeveszés közben magyar szót is használt, ami ismét büntetést vont maga után. Nagyobb hiba is volt, többen hamisan esküdtek. Ezzel a becsületet beszennyezték.¹⁸

Brassai még tájékozatlan. Előtte ismeretlen az iskolai fegyelem. A deákélet sem lehetett nagyon csábító, mert ő azért jött ide, hogy tanuljon, nem azért, hogy az iskolai törvénnyel vesződjék. Első benyomásai nem lehettek kellemesek.

Szerencséje volt, hogy az igazgató, Molnos Dávid, egy Kanyaró Mihály nevű deákkal helyezte egy lakószobába. Kanyaró osztálytanítója is volt s azonkívül mentora és amikor kellett praeceptora. Ez az ifjú megvédte az új deákat az

¹⁷ Anno 1813 2—9.-bris incorporatus Samuel Brassai de Torockószentgyörgy. *Unitárius kollégium anyakönyve*. Egy későbbi tisztelője neve mellé írta magyarul, németül, latinul, románul: Éljen. Azt a gondolatot is hallottuk, hogy Brassai először Tordán tanult. A fennebbi hiteles adatok szerint csakis 1813. szept. és okt. hónapjáról lehetne szó, de ennek nincsen nyoma a tordai anyakönyvben. Nem is valószínű.

¹⁸ Qui se nota infidelitatis macularunt. Az esküdtbiróság fájdalmasan kimondja, hogy vannak, akik tisztességre érdemtelenek, licet essent ad hue in novitiatu, non amplius sunt digni Togata Societate.

iskolai élet bántalmaitól. „Ő volt egyetlen korrepetitorom a gimnáziumban, mikor retor lettem. Az u. n. rostélyos szobában laktunk.“¹⁹

Azt is szerencsésjének mondhatjuk, hogy az iskola vezető deákjai között több jeles ifjúval került össze. Csegezi László, Kelemen Benő, Dersi János, Albert János, Péterffi Sándor, Demeter János, mind olyan ifjak nevei, akiket férfi korukban tisztelet és elismerés vett körül, mint írókat, vagy jótevőket.

Tanárai között a rektoron kívül Márkos Györggyel, Székely Miklóssal és Sylveszter Györggyel találkozunk. Mindenik jeles férfi.

Brassait nehezen lehet beilleszteni a XIX. száz. iskoláiba. Vagyoni viszonyai után ítélve tógás deáknak kellett volna lennie, hogy az iskolai segélyekben részesülhessen, de a neve sehol sem fordul elő a segélyezettek között. Azt ellenben tudjuk, hogy vagyonos szülők gyermekei módjára a tanárokhoz járt tanulni. Valószínűleg ott is étkezett.

A secundánusokat nem kötelezi a frequentálás.²⁰

A tanárok szívesen látták a rendkívül éles eszű és érett gondolkodású fiút. Örömet foglalkoztak vele s elnézték neki, hogy nem alkalmazkodik az iskola szabályaihoz.

Az iskola tanulóit két fő-csoport szerint különböztették meg. Az alsó csoportba tartoztak az *alosztályuak*, a gyermekek, kik fölött a felső csoportba tartozók, a *felső osztályuak*, mint deákok, dominék (urak) hatalmat gyakoroltak. Önkényüleg parancsolhattak nekik, mindaddig, amig följutottak a deáki sorba, ahol már megvárhatták a tanártól is, hogy „magázzák“ és „urazzák“. Az iskola kicsinyben ugyanúgy van szerveződve, mint az ország. A kiváltságosoknak két osztálya van: a tógások és a publikusok. Az utóbbiak „urak“

¹⁹ Saját tollba mondott szavai.

²⁰ A frequentálás abból állott, hogy a frequentansnak 4 hétig nem volt szabad kilépni a szobából csak leckére, a kollégiumból csak a templomba s oda is kalap nélkül. A frequentálás ideje alatt rendruhájukban ültek és készültek a „felmondásra“, vagyis az ifjúság előtt föl kellett mondani a kátét, a biblia és Euklides kijelölt részeit. Ha nem sikerült, visszavetették.

gyermekai, akik nem viselnek iskolai „rendruhát“, nem teljesítenek iskolai szolgálatot, nem járnak segélyt gyűjteni.²¹

Brassai a tógatusokhoz tartozott, de a publikusok jogait élvezte. Így megtudta óvni függetlenségét, de elesett a segélyezésekkel járó előnyöktől. Ennek következtében, midőn 1816-ban kitört az országos inség, visszament atyjához Torockószentgyörgyre.

V.

A még csak 16 éves Brassai élete már forduló ponthoz jutott. Tanulása megakadt, mert haza kellett menni. Az iskolát már május végén feloszlatták. Az országban az éhinség jelei mutatkoztak. A tanárok is küzködnek a nagy szűkséggel. Aratásig a gabona rendkívül szűk és drága volt. A szegény emberek oly gyengén táplálkoztak, hogy ősszel nagy részük elhalt. Ezt az esztendőt a szegények halála esztendejének nevezték.²²

A két inséges esztendő alatt Brassai kénytelen volt a helyzettel megalkudni. Kedve szerinti munkája akadt a papi háznál. Rendezte atyja könyvtárát szakok szerint, ami azt is jelenti, hogy az ismert könyveket újra átolvasta, az ismeretlenekkel megismerkedett.

Ekkor edződött meg lelkében egész életére az a vallásos buzgóság, amely soha sem hagyta el. Utolsó betegségében

²¹ Togatus és secundanus között a XVIII. százban és a XIX. elején a különbség az volt, hogy a togátusok hosszú szederjes togát viseltek, derekukon szőr-övet, amely a tehetőseknek ezüsttel volt gyűrűzve. Fejükön fel-szegezett kalpagot viseltek. A XVIII. száz közepén szőrös kalpagot viseltek, amit sinkónak gúnyoltak.

A senior róka-torkos togát viselt. Volt kurta szederjes dolmányuk, mely a csipőjükön csak egy jó arasszal ért alól.

A szekundánusok oly köntöst viseltek, amilyen tetszett. Azok nem függöttek a seniortól, hanem az úgynevezett tezaurariustól. Többnyire „urfiak“ voltak.

²² A torockói lelkész az anyakönyvbe följegyezte, hogy az Egyház Képviselő Tanács felhívást bocsátott ki az egyházközségekhez segély gyűjtésért, mert: „Professor afiai a fizetésekkel csak a minden napi kenyeret is ki nem pótolhatnák, ennél fogva, ha jó korán való segedelmeztetésről a Conzistorium nem gondoskodnék, a magok hivatalok folytatására, közönségünk nyilvános romlásával elégtelenek lennének.“

1816 évi főtanácsi jegyzőkönyv. — Budapesti Szemle XIV. 310 lap.

halála előtt 2 hónappal mily meghatóan felelt arra a kérdésre, hogy szeretett-e templomba járni:

„Igen — feleli — de szerettem a privát imádkozást is. Volt egy kerti szobám (a torockószentgyörgyi kerti lakban). Bementem s órákig imádkoztam. Ez otthon volt. Ekkor körülbelül 16 esztendő voltam.“²³

Ezzel főképpen azoknak a német imádságoknak az olvasására céloz, amelyekről kifejezte, hogy oly elragadók voltak, hogy nem lehetett szabadulni tőlük.

Nem sokáig folytathatta kedvtelését, mert látta, hogy szülői szükségben vannak. Érezte, hogy neki valamely uton segítségért kell folyamodni.

Atyja ismerte Aranyosszék főkirálybíróját, Ugron Istvánt. Hozza folyamodott, hogy fiának nyújtana valamelyes foglalkozást, amivel némi kis jövedelmet biztosíthatna magának. Ugron, ki ref. főgondnok volt, jól ismerte az apát és örömeit segített a fiún. Tanácsolta, hogy tanulja meg az útszinálást s ezért menjen el Koppándra, hol éppen akkor folyt a Dobogó-útjának munkája. Az ajánlat tetszett az ifjúnak. Egy hét alatt készen volt a tanulással. Ekkor a főkirálybíró megbizta, hogy segédkezzék a Torockó és Torockószentgyörgy között készülő útnál az útbiztosnak. Szívesen vállalta. Az út elkészült, jól sikerült s az ifjú Brassai kapott jutalmul 15 ezüst forintot.²⁴

A váratlan vállalkozás sikere egyszer s mindenkorra beállította a létért küzdők arcvonalaiba. Innen többé nem is vonult vissza. Fölébredt lelkében az önsegítés, az önállóság büszke érzete. Ettől kezdve többé nem fogadott el segítséget atyjától. Franklin útján haladt tovább.

Az ország népét pusztító inséges esztendő föl keltette és megedzette Brassaiban az erkölcsi egyéniséget. Fölruházta férfi eréllyel az élet nagy és nemes harca megharcolására. A későbbi egyetemi tanár itt szerezte meg a geometria gyakorlati ismeretét.

Mikor a munkának itt is, ott is vége szakadt, újból a tanuláshoz szeretett volna vissza térni. Atyja tanácsára át

²³ Közölve Ellenzék 1891 június 16-i tárcában.

²⁴ Saját elbeszélése.

ment Nagyenyedre s ott a református kollegiumba fölvétette magát. Nagyon rövid ideig volt ott, mert beteg lett s haza kellett mennie.²⁵

Szivesen gondolt vissza az enyedi kollegiumra. Hálát is érezett iránta s ha ő maga nem róhatta le háláját, megnyugvással emlegette, hogy érette a két Torockó megfizetett 1849-ben, midőn tanárok és tanulók oda menekültek. A két községben szállásolták el őket. Torockón az unitárius templomban templomoztak. Ott folytatták a tanulást mindaddig, míg vissza mehettek Enyedre.²⁶

VI.

Két esztendő multával visszatért a kolozsvári unitárius kollégiumba. Első gondja volt, hogy megélhetést biztosítson magának. A tanárok készségesen tanígtatták. Molnos és Füzi megengedték, hogy bejárjon az előadásokra. Tanítványról is gondoskodtak.

E közben megismerkedett a hírneves piarista tanárral Koros Imrével, aki nagy könyvgyűjtő volt s a könyvekre szomjazó ifjút szivesen látta és könyvekkel ellátta. Többet is tett: nevelőnek ajánlotta Cserei consiliárius családjához, Deés mellé Széplakra. Csak kevés ideig maradt ott.

Azután a Makrai-családhoz ment nevelőnek, de ez a vállalat szerencsétlenül ütött ki. Rövidesen el kellett jönnie.

Jelentéktelen kis epizodók hosszú tanulói életéből, de súlyos adatok ahoz a küzdelemhez, melyet ifjúkori életének minden lépése meg követelt.

Am a szerencse is állandóan körülte röpködött. A kollegiumba ismét vissza fogadták s a városon segítették megélhetéshez. Különösen Gyergyai Ferenc tanácsos (senátor) részesítette atyai pártfogásában, mert becsülte mint rendkívüli

²⁵ Enyedi emléket följegyezte 1889-ben egyik cikkében: „Egy enyedi deák 1816-ban egykor az o kollegium kapujában kinn állván, pipázgatott. Oda toppan véletlenül a rector, Benke s korholni kezdi a deákot stb.“ Ez a deák ő maga volt. (*Család és iskola* 1888 évf. 1. szám.)

²⁶ P. Szathmáry Károly a *Gyulafehérvári-Nagyenyedi Bethlen főtanoda története*. 138 s következő lapjain leírja az 1704-ben a császári hadak pusztítása után hasonlóan a Torockóra menekülés részleteit, melyek megfelelnek az 1849 évi menekülésnek.

tehetséget s szerette mint fiának, Ferinek, kortársát és barátját.

A tanulás neki nem sok gondot okozott, de a tanulós-kodás az akkori rendszer szerint sehogy sem volt inyére. Az 1819—20 évi érdem-sorozati jegyzőkönyvből olvassuk, hogy az orátorok közül, az irodalmi csoportba lépett.²⁷ Még mindig nem jutott el a philosophiáig, mert ez csak a literátura végzése után következik.²⁸ Még előtte volt az egész philosophiai kursus négy csoporttal.²⁹ Ez azonban nem jelentett négy új évet, mert ha a vizsgát a tárgyakból kiállotta, azonnal promoveálták, a következő csoportba. Nem évek, hanem tárgyak szerint léptették elő.

A protestáns iskolák, köztük az unitáriusok is ragaszkodtak a maguk régi rendszeréhez. A *Ratio Educationis* immár második (1806) kiadásban volt elrendelve, de ők féltették autonomiájukat s tiltakoztak az idegen, de főképpen a német ellen, még ha jobb is volt. Az unitáriusoknak sokkal több okuk volt a félelemre, mert majdnem száz esztendeig sanyarogtak iskola nélkül, 1716-ban, azután hogy a német katonák kiűzték a főtéri templommal szemben levő iskolájukból és templomukból.³⁰

A XVI-ik száz.-ból eredő iskola a tanuló üdvét és tudományát a latin classikusok ismeretében, de jóval inkább egy culináris latin beszélgetésé elsajátításában kereste. A magyar nyelv a „pulchra et elegans“ latin nyelv mellett csak úgy hátul kullogott, mint kivert mostoha, kinek nem volt honja a hazájában. Az elfogult jogász-magyar feledte, hogy nyelvében él a nemzet. Egyetlen mentsége az lehetne, hogy a betolakodó német ellen a holt latinnal akart védekezni, de erre rácsafol „az udvarképeesség“ után sóvárgó főnemesi hajlé-

²⁷ Promovetur ex oratoria ad Literaturam Franz Mátéfi, Samuel Brassai.

²⁸ Az előlépés történi 1. E legentibus ad Declinistas, 2. E declinist. min. ad Maiorem, 3. E declin. Maiorem ad Compar, 4. E compar. ad conjug., 5. E conjug. ad etimologiam, 6. Ex Etimologia ad Syntaxim, 7. E syntaxi ad Poesim, 8. E poesi ad oratoriam, 9. Ex oratori ad literaturam.

²⁹ I. Theol. Dogm. Physica, Germanica, Cantus.

II. Theol. Dogm. Mathezi, Germanica, Cantus.

III. Theol. Dogm. Metaphisica Germanica Hist. patriae, Cantus.

IV. Hist. Philosophia, Literatura Germanica, Chemia, Cantus.

³⁰ V. ö. Kolozsvár története III. kötet 190 s k.

konyság. Szerencse, hogy a magyar köznemesség tömegeit nem lehetett megvesztegetni. A nép gyermekei, a tanuló ifjúság, a latin kényszerzubbony alatt annál kitartóbb buzgósággal ápolták anyai nyelvöket, mert tiltva volt.

Brassai megküzdött minden nehézséggel és győzött. 1820 júniusában a secundansok között vizsgát tesz chemiából.

1821-ben is tanuló. Eljár a Molnos és Füzi előadásaira, vizsgát is tesz, mert már szeretné megkapni a végbizonyítványt, az absolutoriumot. Bajba került, mert az akkor tanított históriát, ami nem egyéb volt cronologiánál, nem szerette, abból nem állott vizsgára.

Jól tudta, hogy az E. K. Tanács a kollegiumnak csak a megelőző évben adta ki rendeletben, hogy absolutoriumot csak azoknak adjanak, akik minden tárgyból vizsgát tesznek. Brassainak osztály-bizonyítványt adtak, s abban is kitöltetlen volt a historia rovatja.

Öregkori beszélgetéséből ki lehetett érezni, hogy ezt az ifjúkori rebellis tettét mindig természetesnek tartotta. Rendkívüli tanuló volt: megengedhette magának ezt a szabadságot. Önálló gondolkozó volt, nem követhetett el erőszakot saját lelkén. A 20 éves Brassai bebizonyította, hogy már paedagogus és kritikus. Tudott ítélni és tudott választani a hasznos és haszontalan között.

A tanári karnak nagy gondot adott ez a szokatlan eljárás, de nem tudott szemet hunyni a Brassai rendkívül nagy és sok oldalú tudásával szemben. Elhatározták, hogy kiadják az elbocsátó bizonyítványt (absolutorium).

Nagy kortársa, Emerson, csak 10 év múlva tanácsolja az ifjúságnak, amit Brassai gyakorlatilag megvalósított: „jelölj ki magadnak munkakört, foglalkozz azzal és ne törődj egyéb-
bel. A társadalom nem lesz virágzó, hanem mindig beteges, amíg nem mindenki teszi azt, amire teremtve van. Az életerő csak így biztosítható annyira, hogy a tudástól a tevés terére lépjék.“

Brassai tanulói pályáját a nagy természettudós, Wallace szavaiban találjuk híven jellemezve: Előnyömré vált, hogy nem volt senkim ki segítsen, mert így magam erején kellett minden nehézséget legyőznöm, s ezzel elmém nagyon értékes nevelésben részesült.